

Ger Harmsen tijdens de vergadering van het Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland, november 2004 (collectie Bob Reinalda)

Ger Harmsen, geschiedschrijver van de Nederlandse arbeidersbeweging (1922-2005)

Bob Reinalda, politicoloog Radboud Universiteit Nijmegen

Plantensociologie

Ger Harmsen (°1922) groeide op in een Amsterdams arbeidersgezin in crisistijd en werd volwassen tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen hij zoals vele Nederlandse mannen gedwongen in Duitsland tewerk was gesteld. In Nederland was hij daarvoor werkzaam geweest bij een tabaksmakelaar en in een chemische fabriek. In die fabriek was het op straffe van ontslag verboden te roken en was uiterste nauwkeurigheid bij het werk een vereiste, wilde men ontploffingen voorkomen. Die discipline droeg aan Harmsens vorming bij, maar vooral de jeugdbeweging bood hem de kans zich intellectueel te ontplooiën. Als dertienjarige werd hij door de Noord-Hollandse natuur beïnvloed: *“Het was een stralende dag en de natuur was op weg naar haar jaarlijkse hoogtepunt. De weelde aan zomerbloemen, vlinders en vogels in dit polderland was zo overweldigend, dat ik de boeren natuur met totaal nieuwe ogen zag. Ik ervoer de roes die over me kwam en het extatische gevoel dat zich van mij meester maakte, als een bekering. Ransdorp werd mijn bekering. Van een Saulus was ik een Paulus geworden. Vanaf die dag was mijn leven ingrijpend anders.”*⁽¹⁾ Hij hield een dagboek bij, waarin hij de jaarcyclus van de natuur volgde en nieuwe vondsten noteerde. In zijn herbarium legde hij momenten van intense beleving vast en getuigde daarmee van wat hij het wezen van zijn bestaan achtte: *“Net als bij Rousseau vergoedde de natuur het gemis aan menselijke omgang.”*⁽²⁾

Aan de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJN) hield Harmsen een levenslange passie voor mossen over. Hij verwachtte van het lidmaatschap een uitbrei-

ding van zijn kennis van de natuur. Die kreeg hij, maar bovendien leerde hij er hoe mensen in een groep of organisatie met elkaar omgaan. Het jeugdbondsleven wekte in hem "het wij-jongeren-gevoel, het 'Bund-Erlebnis' van de Duitse Wandervogel. Het keerde mij binnenstebuiten. Het zingen, volksdansen, wandelen, corvee doen, de bonte avond en wat niet al, brachten mij in een soort roes." (3) Voor zijn latere geschiedschrijving is uit deze periode van belang dat binnen de NJN een sociologische werkwijze werd ontwikkeld om "regelmaat te ontdekken in de samenstelling van het plantendek en inzicht te krijgen in de structuur en dynamiek van de vegetatie". (4) Deze plantensociologie zou de basis leggen voor zijn latere methode van werken in de sociale geschiedschrijving.

Communistische partij en universitaire studie

Na de oorlog stelde de Communistische Partij in Nederland (CPN) Harmsen wegens zijn intellectuele en didactische gaven aan als scholingsleider. De omgang met intellectuelen en kunstenaars als de schrijver Theun de Vries en de schilder Chris Beekman⁽⁵⁾ bood hem gelegenheid zich verder te vormen. Het partijleven was opnieuw een huis waarin hij zich thuis voelde en waarin hij zich kon verzetten tegen het kapitalisme en de dominantie van de Verenigde Staten in de wereld. Tegelijk bleken de partij-ideologie en de geslotenheid van een autoritair geleide, kleiner wordende partij de grenzen aan te geven. Betrokkenheid bij wat in 1958 de Bruggroep werd, betekende een breuk met de partij. Harmsen werd niet meer gecontribueerd en was buiten het huis komen te staan.

Deze breuk liet zijn verbondenheid met de idealen van de arbeidersbeweging evenwel intact. Feitelijk zou dit conflict tussen op het marxisme gebaseerde idealen en kritiek op de fouten van het leninisme-stalinisme een langdurig proces van verwerking worden. Deze worsteling deelde hij met veel oud-CPN'ers. Kritische geschiedschrijving van de CPN tijdens de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog zou hiervan later een heilzaam onderdeel worden. Voorbeelden zijn zijn kritische besprekingen van de memoires van CPN-leider Paul de Groot⁽⁶⁾, biografische schetsen van zelfstandige denkers en organisatoren als A.S. de Leeuw en Daan Goulooze⁽⁷⁾ en op bronnenonderzoek berustende artikelen over de partijgeschiedenis. Zijn veel gelezen artikelen over de CPN zijn later gebundeld in het boek *Nederlands kommunisme* (1982). Zijn filosofische werk over onder meer Hegel, Marx en de Frankfurter Schule berustte op grondige kennis van het denken over maatschappelijke vooruitgang dat aan politiek-sociale bewegingen ten grondslag ligt. Zijn visie op Marx en het daarvan afwijkende marxisme presenteerde Harmsen in verschillende artikelen, die in 1968 in omgewerkte vorm verschenen in het boek *Marx contra de marxistische ideologie* (1968).

Zijn universitaire studies filosofie (bij H.J. Pos) en geschiedenis (bij Jacques Presser) aan de Universiteit van Amsterdam in de jaren 1952-1956 culmineerden in de

dissertatie *Blauwe en Rode Jeugd* (1961). Dit begin jaren 1970 enkele malen herdrukte standaardwerk behandelt de jeugdbeweging die bezield werd door geheelonthouding (blauw) en maatschappijverandering (rood). Het is Harmsens magnum opus. Zijn wijze van inventariseren was geïnspireerd door de eerder opgedane plantensociologische ervaringen en trachtte elke aan politiek-sociale bewegingen gekoppelde ideologie te vermijden. Niet de klassenstructuur stond voorop, maar Karl Mannheims generatiewisseling: *“Onder bepaalde politieke en maatschappelijke omstandigheden nam het biologische fenomeen van jong en oud de historische gestalte van een generatietegenstelling aan.”*⁽⁸⁾

Vanuit zijn groeiende behoefte aan empirisch onderzoek liet Harmsen zijn werkwijze zoveel mogelijk vanzelf uit de aard van het te onderzoeken onderwerp voortvloeien: *“Participerende observatie (de belevingswereld van de NJN was onontbeerlijk voor het begrijpen en aanvoelen van andere jeugdbewegingen), het bijwonen van reünies van oud-jeugdbewegers, veel interviews die vaak van de een naar de ander voerden - de sneeuwbalmethode - en ook gedrukt materiaal opleverden, een enkele enquête, het verzamelen van bronnen bij de betrokkenen: krantjes, brochures, notulenboeken, brieven, foto's. Ik gebruikte zo mogelijk cijfermateriaal, maar waar kwantitatieve bronnen ontbraken schuwde ik een kwalitatieve evaluatie van ego-documenten wanneer deze beschikbaar waren niet.”*⁽⁹⁾ Hoewel zijn afkeer van de aan het marxisme-leninisme inherente teleologische geschiedschrijving in deze tijd zo groot was dat hij met een minimum aan theorie probeerde uit te komen, speelde de Frankfurter Schule desondanks een rol: *“Veel had ik aan het toen in Nederland zeldzame boek Studien über Autorität und Familie van auteurs van de Frankfurter Schule, een boek dat in 1936 te Parijs verscheen, omdat dit in Hitler-Duitsland onmogelijk was geworden. Gelukkig bezat het Nutsseminarium [in Amsterdam, BR] een exemplaar dat ik langdurig mocht lenen omdat er toch niemand was die er naar vroeg. In dit boek vond ik theorieën over autoritaire vaders, gezinscultuur, verdrongen seksualiteit en vrije jeugdbeweging.”*⁽¹⁰⁾

Het duurde enige tijd voordat Harmsen, die ondanks tegenwerking van de Binnenlandse Veiligheidsdienst werk als leraar geschiedenis in Zierikzee en Amsterdam had gevonden, een kans aan de universiteit kreeg. De sociaal-democratische hoogleraar nieuwste geschiedenis, Frits de Jong Edz., trok zich van weerstand tegen deze voormalige communist niets aan en haalde hem in 1965 als medewerker naar de Universiteit van Amsterdam. Harmsens reputatie ging hem vooruit, aldus Jeroen Sprenger, die in september 1968 als eerstejaarsstudent politicologie naar het college sociale geschiedenis kwam: *“Veel studiegenoten hadden gehoord dat hij uit de CPN was gegooid. Ofbeter gezegd: niet langer gecontribueerd. Dat gaf een bepaalde spanning. In het eerste college werd er niet aan geappelleerd. Maar dat nam niet weg dat na afloop menigeen vol bewondering over Harmsen sprak. Dat was een inspirerende docent!”* Hij kon ook autoritair zijn, zoals een student bemerkte die voor schut werd gezet omdat hij tijdens college de krant zat te lezen. Wel vond Sprenger Harmsen in enig opzicht wereldvreemd: *“Hij doceerde over de hand van Moskou, over de Russische geheime dienst, maar van James Bond had hij nog nooit gehoord. Hetgeen aanleiding was hem Veel liefs uit Moskou cadeau te doen.”*⁽¹¹⁾

Geschiedschrijving van de arbeidersbeweging

Voor mij was lezing van Harmsens boek over de communistische verzetsstrijder Daan Goulooze in 1969 aanleiding een werkcollege bij hem te volgen. Dit vergeleek het ontstaan van de studentenbeweging met dat van de arbeidersbeweging. Na een jaar studie en een week durende bespreking van alle werkstukken in de zomer op de boerderij van Ger Harmsen, in De Knipe, besloten de meeste studenten het werkcollege nog een jaar voort te zetten. Deze omstandigheid is in het huidige universitaire bestel volstrekt ondenkbaar. Het college werd na twee jaar afgesloten, maar een - nog steeds bestaande - Werkgroep Nederlandse Arbeidersbeweging⁽¹²⁾ zette de bespreking van literatuur en het in scripties en latere dissertaties verrichte onderzoek voort. In Nijmegen en Groningen, waar Harmsen gastcolleges gaf, kwamen soortgelijke werkgroepen tot stand. In Nijmegen bestond een band tussen de werkgroep en de door studentenactivisten opgezette uitgeverij SUN (Socialistische Uitgeverij Nijmegen) en de linkse boekhandel De Oude Mol.

Met zijn belangstelling voor socialisme en arbeidersbeweging vernieuwde Harmsen de sociale geschiedenis. Veel studenten wilden bij hem hun kandidaatsscriptie schrijven, waarbij zij een hoofdpersoon uit de arbeidersbeweging konden kiezen uit de lijst die was opgesteld als basis voor het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (BWSA)*. Jeroen Sprenger koos P.J.S. Serrarens, die lange tijd internationaal secretaris van de katholieke arbeidersbeweging was en als zodanig grondlegger van het Internationaal Christelijk Vakverbond. Sprenger: *"Harmsen was blij verrast. Hij had niet zoveel contacten in deze richting. Om die reden mocht ik ook toetreden tot de Werkgroep Nederlandse Arbeidersbeweging. Vervolgens kreeg ik het verzoek om de portretten te maken van de geschiedschrijvers van de katholieke vakbeweging Willem van de Pas en Wim Versluys. En zo werd ik vanzelf specialist."* Harmsens vaak herdrukte *Inleiding tot de geschiedenis* (1968) gaf helder aan hoe geschiedschrijving bedreven moest worden. Geleidelijk aan begon de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging - in Harmsens woorden: idee en beweging - vorm te krijgen in vaak met anderen geschreven overzichtswerken, waaronder *Voor de bevrijding van de arbeid* (1975) en *Mens en werk* (1980). Doordat de vakbeweging in de jaren 1970 radicaliseerde en het actievoeren en staken opnieuw uitvond, ontstond ook daar belangstelling voor het verleden. Harmsen en diverse studenten raakten betrokken bij de kaderscholing in de Industriebond NVV van Arie Groenevelt. Zelf gaf ik er vele jaren met groot plezier scholing, leerde er veel en kreeg er veel documentatie. Jeroen Sprenger die bij de Bouw- en Houtbond FNV kwam te werken, las in de jaren 1970 en 1980 menigmaal voor uit *Inleiding tot de geschiedenis*. *"Vooral de passages die laten zien dat je feiten van verschillende kanten kunt bekijken om vervolgens tot heel andere indrukken te komen."*

(13)

Over de verhouding tussen socialistische en confessionele arbeidersbeweging en de interpretatie van hun geschiedenis werd menig debat gevoerd. De actuele context in de

jaren 1970 was de toenadering tussen het uit de socialistische beweging voortgekomen Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV), die na federatievorming in 1976 uiteindelijk in 1981 zouden fuseren tot Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV). Het door Harmsen en mij in 1975 geschreven *Voor de bevrijding van de arbeid* beziet de vakbewegingsgeschiedenis vanuit socialistisch perspectief. "Logisch", aldus Sprenger, "als je bedenkt dat het is bedoeld voor de kadercursussen van de Industriebond NVV, maar onbegrijpelijk en zelfs pijnlijk in het licht van de federatievorming tussen NVV en NKV." Met Vincent Vrooland wijdde hij in het blad *Student* een kritische beschouwing aan dit boek: "De betweterige veroordeling door Harmsen en Reinalda van de confessionele vakbeweging ten spijt, heeft zij een eigen bijdrage geleverd in de sociaal-economische ontwikkeling van Nederland en heeft zij op beslissende momenten een principiële houding aangenomen dan het NVV." Het werd ons niet in dank afgenomen. In *Mens-en-werk en Onderweg* heeft Harmsen de confessionele vakbeweging echter later een revanche gegund."⁽¹⁴⁾

Mens en werk, dat handelt over de geschiedenis van de Industriebonden, schreef Harmsen samen met Jos Perry en Floor van Gelder; *Onderweg* (1986), dat over de geschiedenis van de vervoersbonden gaat, samen met Floor van Gelder. Over de geschiedschrijving van de Industriebonden, die in 1979 eveneens besloten hadden samen te gaan, herinnert Floor van Gelder zich dat eind 1979 de opmerkelijke stap gezet werd "niet twee afsluitende verhalen op te stellen, maar, met het oog op de toekomst, daar één samenhangende geschiedenis van te maken. Bovendien moest het een mooi boek worden, wetenschappelijk verantwoord en goed leesbaar. De tijd was krap, het fusiecongres was gepland op 16 december 1980." Harmsen kwam het meest in aanmerking gezien zijn onderzoek en zijn scholingsbijdrage aan de kaderopleiding van de Industriebond NVV. Maar *Voor de bevrijding van de arbeid* vormde een obstakel vanwege de stellingname in het debat "wat nu eigenlijk vooruitgang had gebracht en wie er aan de rem hadden getrokken". De Industriebond NKV eiste daarom een tweede schrijver met meer kennis van zaken over het katholicisme. Van Gelder: "Dit werd de Nijmeegse historicus Jos Perry, literair gezien de beste schrijver van ons drieën. Ik spitte ondertussen in duistere kelders naar ontbrekende archiefstukken en illustraties, een even romantische als vieze activiteit." Om het beeld te checken dat uit de bronnen naar boven kwam, werd een leesgroep samengesteld uit oud-bestuurders van de diverse bonden die in de beide Industriebonden waren opgegaan. "Ger deed er alles aan om de diverse gezichtspunten en tegenstellingen boven tafel te krijgen. Zijn vaak krachtige hypothesen lokten behalve weerstand ook de nodige aanvullende informatie uit. Discussies van weleer werden daar herhaald en verduidelijkt. Frustraties werden uitgesproken en toegelicht. Na de onvermijdelijke meningen, kwamen vervolgens feiten boven tafel. Wat telde was uiteindelijk de integriteit van waaruit iedereen naar eer en geweten had gehandeld."⁽¹⁵⁾

Intussen was Harmsen in 1973 door toedoen van de katholiek Bernard Delfgaauw hoogleraar dialectische filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen geworden. Zijn oratie droeg de titel *Natuur, geschiedenis en filosofie* (1974) en duidt zijn drie interessegebieden aan. Anders dan de Utrechtse hoogleraar sociale geschiedenis Theo van Tijn, die sterker in universitaire instellingen was ingebed, vormde Harmsen geen school.

Wel bevorderde Harmsen onder zijn sympathisanten een wijgevoel, onder meer in een door de SUN uitgegeven *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland (1976-1980)* en later het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* (BNA, december 1983-december 1995). Met Van Tijn bestond een zekere animositeit, die terug te voeren is op een verschil in marxistische achtergrond. Van Tijn had een trotskistisch verleden en huldigde een meer schematische opvatting van het marxisme. In elk geval droeg diens recensie van Marx contra de marxistische ideologen de titel *Ger Harmsen op zoek naar Karl Marx, Verhelderende studies lijden onder te grote bevangenschap voor het stalinisme*.⁽¹⁶⁾ In het *Jaarboek arbeidersbeweging* van 1976 en 1978 kruisten Harmsen en de *Jaarboek*-redacteurs de degen met Van Tijn over diens marxistisch-structurele aanpak van de sociale geschiedenis.⁽¹⁷⁾ De opvattingen van de door Van Tijn gevormde school zijn onder meer te vinden in het boek *De Kracht der Zwakken* (1992).⁽¹⁸⁾ Verschillende van die redacteurs kwamen later op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam te werken.

Harmsen was een rasverzamelaar. Zijn historisch materiaal stelde hij vrijgevig aan zijn studenten en promovendi ter beschikking. Aan uitgeverij SUN leverde hij belangeloos manuscripten en ideeën voor boeken aan. Hij genoot van polemieken en beoefende deze onder meer in het door de SUN uitgegeven theoretische tijdschrift *Tē Elfder Ure*. Daarin waste hij radicale activisten met plezier de oren, zoals in 1971 in het artikel *Tegen arbeiderisme en sociologisme*.⁽¹⁹⁾ In zijn levensverhaal *Herfstijloos* (1993) klinkt dit polemische eveneens door. Sommige lezers stoorden zich daar echter aan. Zij vonden dat menige onenigheid teveel opnieuw werd uitgevochten en veroordeelden de soms te zware toonzetting.

Harmsens gedrevenheid en volharding kwamen tot uiting in het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Dit was in 1953 opgezet door Piet Meertens (bekend als meneer Beertha in de romancyclus *Het Bureau van Voskuil*)⁽²⁰⁾, maar verscheen pas tussen 1986 en 2003 in negen delen. Ook niet-socialistische stromingen en verhoudingsgewijs veel vrouwen krijgen daarin aandacht. Harmsens fenomenale kennis van stromingen, opvattingen en personen droeg bij aan de evenwichtigheid van dit oorspronkelijk als hulpmiddel voor de studie van de arbeidersbeweging gedachte project. In werkelijkheid sluit het BWSA - inmiddels een drukbezochte website: www.iisg.nl/bwsa - een periode van sociale geschiedschrijving af, waarop Ger Harmsen als geen ander zijn stempel drukte.

Het bijzondere aan deze sociaal-historicus was, aldus Ruud Vreeman in zijn speech bij de begrafenis van Harmsen in De Knipe, dat hij zich meer dan anderen heeft beijverd om nieuwe generaties kennis te laten nemen van de ervaringen en inzichten van oudere generaties. Zowel zijn onderwijs als zijn methode van werken waren op die overdracht gericht. Tegelijk dienden zijn studenten zich ervan te vergewissen of wat werd beweerd wel werd bevestigd door de bronnen en ook of de interpretatie niet gebaseerd was op vooringenomenheid.

Het archief van Ger Harmsen is ondergebracht bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Zijn bibliografie tot en met 1987 is te vinden in *Afscheid van de dialectiek? Rondom het afscheid van Ger Harmsen als hoogleraar*, Nijmegen: SUN, 1988, p. 133-89.

- (1) G. HARMSSEN, *Herfsttijloos (Colchicum autumnale). Een levensverhaal*, Nijmegen: SUN 1993, p. 83. Bij deze autobiografie verscheen separaat *Personenregister/corrigenda et addenda/reacties op, Herfsttijloos* enz. Bijlage bij *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, (december 1995)40.
- (2) *Herfsttijloos, [...]*, p. 85.
- (3) *Herfsttijloos, [...]*, p. 89.
- (4) *Herfsttijloos, [...]*, p. 101.
- (5) G. HARMSSEN, *Chris Beekman. Een kunstenaarsleven, 1887-1964*, Nijmegen/Otterlo: SUN/Kröller-Müller Museum, 1999.
- (6) Hoe groot is De Groot? In: *De Gids*, (februari/maart 1966), p. 137-50; Paul de Groot op voet van oorlog met de Waarheid. In: *NRC*, 13/12/1967.
- (7) Mr. A.S. DE LEEUW, communistisch politicus tussen de wereldoorlogen. In: *Mededelingenblad Sociaal-Historische Studiekring*, (april 1964)26, p. 5-27; D. GOULOZE, *Uit het leven van een communist*, Utrecht: AMBO, 1967; herzien en uitgebreid: *Rondom Daan Gouloze. Uit het leven van kommunisten*, Nijmegen: SUN, 1980 en Voor de derde maal Daan Gouloze. Nabeschouwingen, aanvullingen en correcties. In: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, (maart 1986)8, p. 25-40.
- (8) *Herfsttijloos, [...]*, p. 381.
- (9) *Herfsttijloos, [...]*, p. 381-2.
- (10) *Herfsttijloos, [...]*, p. 382.
- (11) J. SPRENGER, Ger Harmsen en de geschiedenis van de arbeid. In: *Bijlage Ger Harmsen bij Nieuwsbrief Vakbondshistorische Vereniging*, 18(juni 2005)2, p. 7.
- (12) Tegenwoordige naam: Werkgroep Andere Tijden (WAT), contactpersoon: Alex Geelhoed, age@ijsg.nl.
- (13) J. SPRENGER, Ger Harmsen [...], p. 7.
- (14) J. SPRENGER, Ger Harmsen [...], p. 7.
- (15) F. VAN GELDER, Mensenwerk. In: *Bijlage Ger Harmsen bij Nieuwsbrief Vakbondshistorische Vereniging*, 18(juni 2005)2, p. 9.
- (16) *Vrij Nederland*, 12/10/1968.
- (17) Waarin onderscheidt zich de geschiedenis van de arbeidersbeweging van de structureel bedreven sociale geschiedenis? In: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen: SUN, 1975, p. 7-20; Ten geleide. In: *Jaarboek arbeidersbeweging*, Nijmegen: SUN, 1978, p. 7-26; Th. VAN TIJN, A Contribution to the Scientific Study of the History of Trade Unions. In: *International Review of Social History*, 21(1976)2, p. 212-39; Oneigenlijke geschiedschrijving. In: *Groniek*, (december 1976)48, p. 31-35.
- (18) B. DE VRIES, E. NIJHOF, L. HEERMA VAN VOSS, M. PRAK, W. VAN DEN BROEKE (red.), *De Kracht der Zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden. Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht*, Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1992.
- (19) *Te Ellder Ure*, 18(1971)9/10, p. 429-74.
- (20) Meneer Beerta is het eerste deel van de zevendelige roman van J.J. VOSKUIL, *Het Bureau*, Amsterdam: Uitgeverij G.A. van Oorschot, 1996-2000. Zie voor P.J. Meertens, Ger HARMSSEN, Piet Meertens als christen-socialist en historicus. In: *Piet Meertens, In het voetspoor van Henriette Roland Holst. Radicaal en religieuze socialisten in Nederland*, Alphen aan den Rijn: Sijthoff, 1982, p. 7-16.